

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญและความเป็นมาของปัญหา

ปัจจุบันปัญหาทรัพยากรและสภาพแวดล้อมกำลังเป็นปัญหาที่ไม่ว่าสังคมไทยหรือสังคมโลกเผชิญอยู่ และอาจกล่าวได้ว่าอยู่ในขั้นวิกฤต ทั้งนี้เพราะการพัฒนาประเทศไปสู่ยุคของประเทศอุตสาหกรรม การขยายพื้นที่ในการเพิ่มผลผลิตเพื่อการบริโภคและเพื่อผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจอย่างไม่คำนึงถึงผลกระทบที่เกิดขึ้น ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์แห่งการแย่งชิงทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อย่างต่อเนื่องและค่อนข้างรุนแรง ส่งผลให้เกิดวิกฤตทางธรรมชาติ เช่น การขาดแคลนน้ำ ฝนแล้ง น้ำท่วม สภาพอากาศเป็นพิษ ป่าถูกทำลาย เป็นต้น โดยเฉพาะความแห้งแล้งที่เกิดจากการขาดแคลนน้ำ ไม่ว่าจะจากแหล่งน้ำธรรมชาติหรือฝันท้ำที่ไม่ตกต้องตามฤดูกาล ทำให้ปริมาณน้ำในแหล่งน้ำต่าง ๆ มีปริมาณลดน้อยลงอย่างมาก หลายฝ่ายได้หันมาสนใจและมองปัญหาอย่างจริงจังในลักษณะการเชื่อมโยงของปัญหาระหว่างดิน น้ำ ป่า ความสมดุลของระบบนิเวศ นั่นคือความผูกพันความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ แต่ในความเป็นจริงมนุษย์นั่นเองที่ชอบทำลายธรรมชาติ จึงส่งผลให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้น

ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าไม้นั้นถือว่าป่าไม้เป็นแหล่งที่ทำให้เกิดความชุ่มชื้น อากาศไม่เป็นพิษ เพิ่มปริมาณฝนและน้ำใต้ดิน ตลอดจนเป็นตัวสร้างปุ๋ยธรรมชาติ ทำให้ดินเกิดความอุดมสมบูรณ์ ให้ประโยชน์ต่อมนุษย์ไม่ว่าจะด้านเป็นแหล่งอาหาร ที่อยู่อาศัยหรือผลิตผลอื่น ๆ ที่ได้จากป่า ไม่ว่าจะทั้งทางตรงหรือทางอ้อม ซึ่งจากสถานการณ์ป่าไม้ที่ผ่านมา (รอบปี 2537) อัตราการทำลายป่ายังอยู่ในระดับปีละ 1 ล้านไร่ ขณะที่การปลูกป่ายังอยู่ในอัตราเฉลี่ย 100,000 - 300,000 ไร่ต่อปี และพื้นที่ป่าได้ลดจำนวนลงอย่างมาก เหลือเพียงร้อยละ 26.7 ของพื้นที่ทั้งหมด (สมัย อาภาภิรมย์, 2538, บทนำ) แต่ความเป็นจริงต่ำกว่านี้ด้วยซ้ำ

วิกฤตการณ์ป่าไม้กลายเป็นปัญหาที่ได้รับการยอมรับจากทุกฝ่าย ทั้งภาครัฐและประชาชนว่ามีนัยสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ และการดำรงอยู่ของสภาพแวดล้อมอื่น ๆ แต่ตามแนวคิดพื้นฐานของรัฐ ป่าไม้และทรัพยากรจากป่าเป็นของรัฐ คนเป็นตัวละครสำคัญในการทำลายป่า โดยเฉพาะราษฎรในท้องถิ่นที่ขยายพื้นที่ทำกิน บุกรุกเข้าไปในป่า การทำไร่

เลื่อนลอย การลักลอบตัดไม้ และการเพิ่มขึ้นของประชากร โดยมีได้กล่าวถึงสาเหตุอื่นที่เกิดจากนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับป่าไม้ เช่น การพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ การทำลายป่าไม้ภายใต้อุดมการณ์ความมั่นคงของรัฐ และความล้มเหลวของนโยบายการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยการให้สัมปทานป่า การส่งเสริมการปลูกสวนป่าขนาดใหญ่ของเอกชน ซึ่งให้ผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจและผลตอบแทนที่สูงในรูปของตัวเงิน ซึ่งเป็นการมองป่าในแง่ของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจระยะสั้นและชุมชนท้องถิ่นมิได้เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ และชาวบ้านเป็นสาเหตุหลักของการทำลายป่า (วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2534, หน้า 79-80) โดยมีมองข้ามศักยภาพและภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่นในการดูแลและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเอง (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2536, หน้า 4) ซึ่งในอดีต ชุมชนได้ดำเนินการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะป่าซึ่งเป็นวิถีชีวิตที่ผูกพันและมีความสัมพันธ์กันในการดำรงชีวิต

แม้ว่าในอดีตจากเดิมปี พ.ศ. 2500 ประเทศไทยเคยมีพื้นที่ป่าถึงกว่าร้อยละ 50 ของพื้นที่ประเทศ แต่ปัจจุบันพบว่าพื้นที่ป่าที่สมบูรณ์จริง ๆ เหลืออยู่เพียงร้อยละ 10 ของพื้นที่ประเทศเท่านั้น ซึ่งในเขตภาคเหนือตอนบนที่ถือว่าเป็นแหล่งต้นน้ำสายสำคัญ ๆ ยังคงมีพื้นที่ป่าประมาณร้อยละ 60 ของพื้นที่ภาค และตกอยู่ในภาวะวิกฤตของปัญหาการทำลายป่าไม้ แต่อย่างไรก็ตามพบว่า มีป่าที่ชุมชนดูแลรักษาและอนุรักษ์ไว้โดยองค์กรชาวบ้านเอง โดยมีรากฐานทางวัฒนธรรม มีความผูกพันอยู่กับป่า มีวิถีการดำรงชีวิตเกี่ยวข้องกับป่ามาช้านานนับเป็นร้อย ๆ ปี และได้ดำเนินการต่อสู้ถ่ายทอดประสบการณ์ต่อคนรุ่นหลัง ในการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้อย่างเข้มแข็งไม่น้อยกว่า 150 พื้นที่ และมีพื้นที่ป่าไม้ที่องค์กรชาวบ้านได้ดำเนินการดูแลรักษาว่า 500,000 ไร่ และบางพื้นที่มีอาณาเขตอยู่ในพื้นที่เขตป่าสงวนแห่งชาติ เขตป่าอนุรักษ์ (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2536, หน้า 4-5) ซึ่งองค์กรชาวบ้านเหล่านี้ได้มีการออกกฎเกณฑ์ ระเบียบการปฏิบัติ การลงโทษต่อผู้กระทำผิดเกี่ยวกับป่าที่ชุมชนดูแลรักษาตนเอง เพื่อการป้องกันการบุกรุกทำลายป่าทั้งจากภายนอกและภายในชุมชน

การที่ชุมชนมีวิถีชีวิตที่มีความผูกพันกับธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ที่ผสมผสานกลมกลืนกับการดำรงชีวิต โดยเฉพาะชุมชนกับป่าซึ่งเป็นความสัมพันธ์ของระบบธรรมชาติ นั่นคือ มนุษย์และธรรมชาติต่างพึ่งพาอาศัยกัน การจัดการป่าไม้โดยชุมชนหรือที่เรียกกันว่าป่าชุมชน นับเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติควบคู่กันมากับการเกิดของชุมชนนั้น ๆ ป่าชุมชนเป็นป่าที่ชาวบ้านถือว่าเป็นของส่วนรวมกันหรือป่าหน้าหมู่บ้าน หรือป่าอนุรักษ์ซึ่งชาวบ้านทุกคนมีส่วนร่วมในการรักษา โดยอาศัยรากฐานทางวัฒนธรรมความร่วมมือและศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าในอดีตและดำเนินต่อมาถึงปัจจุบัน ซึ่งแสดงออกมาให้เห็นอย่าง

ชัดเจนในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการผลิตในความรู้สึกลงหน และจิตสำนึกของการอนุรักษ์ป่าในรูปแบบของวิธีการจัดการป่า การรวมกันกันเป็นกลุ่มและประสานความร่วมมือกันระหว่างกลุ่มหรือชุมชนเป็นเครือข่าย เพื่อปกป้องสิทธิของชุมชนจากการจัดการทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรม อย่งไรก็ตาม เมื่อชุมชนท้องถิ่นจำต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในด้านเศรษฐกิจ การเมืองและสภาวะการแย่งชิงทรัพยากรในด้านต่าง ๆ ชุมชนแต่ละแห่งจึงมีการปรับเปลี่ยนแนวทางในการจัดการทรัพยากรและมีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะต่างๆ รวมทั้งยังได้พยายามแสวงหารูปแบบและแนวทางในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรที่ทวีความรุนแรงและซับซ้อนขึ้นอย่างต่อเนื่อง ซึ่งรูปแบบแห่งการแก้ปัญหาที่ชุมชนได้กำหนดทางเลือกโดยใช้วิธีการสร้างเครือข่ายชุมชนขึ้นมา การที่จะสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ในการจัดการป่าชุมชนดังกล่าวย่อมเป็นผลมาจากการมีปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกเครือข่ายในหลายลักษณะและหลากหลายรูปแบบ

ซึ่งปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเครือข่ายป่าชุมชนเป็นกระบวนการทางสังคม เป็นลักษณะองค์รวมที่มีความสัมพันธ์กัน ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ในลักษณะต่าง ๆ จากการศึกษาพบว่าปฏิสัมพันธ์ในลักษณะต่าง ๆ กันนั้นเป็นเสมือนการพัฒนาระบวนการทางสังคมที่ส่งผลให้เกิดผลต่อชุมชนและเครือข่ายชุมชน โดยเฉพาะเครือข่ายป่าชุมชน

องค์ประกอบร่วมที่สัมพันธ์กันไม่ว่าจะปฏิสัมพันธ์กันในลักษณะใดๆ ก็ตาม

- บุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่เป็นตัวเปิดประเด็นและเชื่อมโยงไปยังบุคคลหรือกลุ่มบุคคลอื่น ซึ่งจะเป็ใครก็ได้และไม่จำเป็นที่จะต้องมีสถานภาพทางสังคม
- สถานที่ การปฏิสัมพันธ์เกิดขึ้นทุกขณะและทุกสถานที่ ซึ่งมีได้หมายความว่าสถานที่เป็นตัวกำหนดลักษณะปฏิสัมพันธ์ แต่เป็นเพียงเวทีของการปฏิสัมพันธ์ สถานที่เป็นเพียงจุดที่แสดงให้เห็นถึงขณะที่มีการปฏิสัมพันธ์เท่านั้น และบางกรณีสถานที่เป็นเพียงเวทีที่กำหนดกิจกรรมของปฏิสัมพันธ์ในลักษณะต่าง ๆ ของเครือข่ายป่าชุมชนเท่านั้น
- สถานการณ์ เรื่องราว เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นพื้นฐานของปัญหา หรือขณะที่กำลังเป็นอยู่ ซึ่งเกี่ยวพันและส่งผลต่อเครือข่ายป่าชุมชน และสถานการณ์เป็นตัวเร่งของกระบวนการทางสังคมที่เชื่อมโยงต่อกันหรือเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตประจำวัน
- ระยะเวลา การปฏิสัมพันธ์ในลักษณะต่าง ๆ จะมีระยะเวลาแฝงในตัวของมันเอง แต่ระยะเวลาไม่ใช่เป็นตัวกำหนด ระยะเวลาขึ้นอยู่กับบุคคล สถานที่และสถานการณ์ที่เป็นเนื้อหาสาระของลักษณะการปฏิสัมพันธ์และขึ้นกับบรรยากาศของการปฏิสัมพันธ์

องค์ประกอบดังกล่าวปรากฏในกระบวนการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม โดยปกติอยู่แล้ว แต่การปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่ายหรือชุมชนเครือข่ายเป็นตัวชี้้นำของการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของเครือข่าย ซึ่งอาจจะเป็นในรูปแบบของความขัดแย้ง การโต้เถียง การประนีประนอมออมชอมกัน และการให้ความร่วมมือกัน ซึ่งปรากฏการณ์เหล่านี้อยู่ในสังคมของมนุษย์

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าปฏิสัมพันธ์เป็นกระบวนการทางสังคมที่ปรากฏในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งการศึกษาถึงปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชนจะเป็นประโยชน์ในการทราบถึงลักษณะเงื่อนไขปัจจัยที่ส่งผลต่อการปฏิสัมพันธ์อันจะทำให้ชุมชนเครือข่ายเข้มแข็งและมีศักยภาพ

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษารูปแบบลักษณะปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน
2. เพื่อศึกษาเงื่อนไขปัจจัยที่ส่งผลต่อปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้ทราบข้อมูลพื้นฐาน แนวคิดและกระบวนการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน
2. เป็นแนวทางในการส่งเสริมศักยภาพของชุมชนในการวิเคราะห์และพัฒนาปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน หรือระหว่างเครือข่ายชุมชนรูปแบบอื่น
3. ทำให้เข้าใจและเห็นความสำคัญของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ภายใต้เงื่อนไขระบบความสัมพันธ์และกระบวนการทางสังคม

นิยามศัพท์

เครือข่าย หมายถึง ความสัมพันธ์ของกลุ่มคนหรือองค์กรในชุมชน ซึ่งเกิดอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ

ชุมชน หมายถึง ชุมชนบ้านน้ำพุ หมู่ที่ 7 ตำบลป่าสัก อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ที่มีการดูแลรักษาอนุรักษ์ป่าชุมชน

ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม หมายถึง การติดต่อสัมพันธ์ในเชิงแลกเปลี่ยนและมีการกระทำต่อกันภายใต้รูปแบบของการขัดแย้ง การประนีประนอม การปรับตัว การแข่งขันและความร่วมมือ

ป่าชุมชน หมายถึง ป่าที่ชุมชนดูแลรักษา อนุรักษ์ไว้เพื่อประโยชน์ของชุมชนเอง
เงื่อนไข ปัจจัย หมายถึง สถานการณ์หรือสิ่งแวดล้อมที่เป็นกลไกหรือองค์ประกอบที่เป็นแรงผลักดันให้เกิดปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน

ขอบเขตการศึกษา

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้ดำเนินการศึกษาวิจัย ได้จำกัดขอบเขตของการศึกษาไว้ดังนี้

1. ขอบเขตด้านพื้นที่

พื้นที่ที่ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาคือ หมู่บ้านน้ำพุ หมู่ที่ 7 ตำบลป่าสัก อำเภอเมืองจังหวัดลำพูน มีเหตุผลในการคัดเลือกพื้นที่ในการทำวิจัย คือ

1.1 เป็นหมู่บ้านชนบท ที่มีปรากฏการณ์ตามประเด็นที่ผู้ศึกษาวิจัยมุ่งศึกษา คือ เป็นชุมชนที่มีการรักษาป่าชุมชน มีองค์การบริหารและมีบทบาทในการจัดการป่าชุมชน มีการจัดการป่าชุมชนอย่างชัดเจน มีการเชื่อมโยงจากภายนอกชุมชนในลักษณะเครือข่าย

1.2 เป็นหมู่บ้านที่มีระบบความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ระบบการผลิต และระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่เป็นเงื่อนไขปัจจัยสนับสนุนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

1.3 สภาพของชุมชนอยู่ในสถานการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน คือ มีการคมนาคมติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกสะดวก ได้รับข่าวสารข้อมูลต่าง ๆ จากภายนอกหลายทิศทาง

2. ขอบเขตเนื้อหา

เนื้อหาในการศึกษาได้กำหนดประเด็นกว้าง ๆ เป็นแนวทางในการศึกษาภาคสนามดังต่อไปนี้

2.1 ศึกษาบริบทชุมชนในภาพรวมของสภาพทั่วไป โดยศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ของชุมชน เพื่อให้เห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งในและนอกชุมชน เช่น

- ทางกายภาพ ในเรื่องของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและโครงสร้างสภาพพื้นฐาน เช่น การคมนาคม ระบบไฟฟ้า น้ำประปา ฯลฯ
- ทางสังคม ในเรื่องของวัฒนธรรมชุมชน ระบบความสัมพันธ์ การเรียนรู้ ภูมิปัญญา กลุ่มองค์กร ข่าวสารข้อมูล จนถึงการเปลี่ยนแปลง
- การเมืองการปกครอง ในเรื่องของผู้นำ อำนาจหรืออิทธิพลภายในและภายนอกท้องถิ่น กฎระเบียบข้อบังคับปฏิบัติของชุมชน ระบบเครือข่ายอำนาจทางการเมืองและการจัดการปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน
- ทางเศรษฐกิจ ในเรื่องของอาชีพ รายได้ รายจ่าย การถือครองที่ดิน การใช้ประโยชน์จากที่ดิน น้ำ ป่า ของชุมชน

2.2 ศึกษาลักษณะปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น เครือข่ายป่าชุมชน ภายใต้กรอบแนวคิดปฏิสัมพันธ์ทางสังคม

- ความขัดแย้งในเรื่องของความคิดเห็น แนวคิด วิธีการ ผลประโยชน์
- การประนีประนอมในเรื่องของการผสมผสานแนวคิด การยุติปัญหา การพยายามประสานกันเพื่อแก้ปัญหา
- การปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น
- การแข่งขันในเรื่องของการใช้ประโยชน์จากที่ทำกิน การเพิ่มผลผลิต การให้ได้มาซึ่งความต้องการ
- ความร่วมมือในเรื่องของการทำกิจกรรมร่วมกันทั้งภายในและภายนอกชุมชน การพึ่งพาอาศัยกัน การให้การสนับสนุนการรวมกลุ่ม

2.3 ศึกษาเงื่อนไขปัจจัยที่ส่งผลต่อการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชนในประเด็นที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงแบบของการปฏิสัมพันธ์ โดยพิจารณาจากเงื่อนไขปัจจัยในด้านต่าง ๆ ดังนี้

- ด้านสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ ระบบความสัมพันธ์ เพื่อนบ้าน การศึกษา การเรียนรู้ ผู้นำ การมีส่วนร่วม ความเชื่อ พิธีกรรม ระบบอุปถัมภ์ อำนาจและอิทธิพลภายในและภายนอกชุมชน ข่าวสารข้อมูล กลุ่ม องค์กรต่าง ๆ
- ด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ อาชีพ การใช้ประโยชน์จากที่ทำกิน การตลาด การผลิต การบริโภค
- ด้านสภาพแวดล้อม ได้แก่ เรื่องของสภาพทั่วไปของดิน น้ำ ป่า ระบบนิเวศ ปัญหาที่ส่งผลกระทบ

แหล่งข้อมูล

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาคือ กลุ่มผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ผู้สูงอายุ สมาชิกที่มีบทบาทในการจัดการเกี่ยวกับป่าชุมชน ชาวบ้านทั่วไป พระ ชุมชนใกล้เคียงที่จัดการเรื่องป่าชุมชน และหน่วยงานรัฐและเอกชนที่เกี่ยวข้องป่าชุมชน

ข้อตกลงเบื้องต้น

1. ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ กระทำในช่วงปี 2540 และต่อเนื่องในกรณีที่มีข้อมูลเพิ่มเติม ซึ่งเป็นปีที่ได้ผ่านสภาวะของการดำเนินกิจกรรมทุกรูปแบบมานานแล้ว การศึกษาจึงศึกษาขอบเขตจากอดีตถึงปีที่ทำการศึกษาวิจัยเท่านั้น
2. การศึกษามีได้ศึกษาในสิ่งที่เป็นเหตุการณ์ต่าง ๆ หรือตัวกิจกรรมที่เกิดขึ้นแต่จะศึกษากระบวนการต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดกิจกรรมนั้น ๆ ที่เกี่ยวกับการดูแลอนุรักษ์ป่าชุมชน ทั้งภายในชุมชน และร่วมกับชุมชนใกล้เคียง และจากองค์กรอื่น ๆ ที่ดำเนินกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับป่าชุมชนในรูปแบบและลักษณะของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม
3. การศึกษาวิจัยครั้งนี้จะเป็นแนวทางในการส่งเสริมศักยภาพของชุมชนอื่น ๆ ในทุกรูปแบบ จำเป็นที่จะต้องอ้างอิงสถานการณ์ ข้อมูล กลุ่มองค์กร บุคคลที่เป็นจริงและไม่ให้กระทบต่อความรู้สึก ผู้ศึกษาวิจัยจึงไม่ระบุชื่อหรือกลุ่มองค์กรจริง หากจำเป็นในการอ้างอิงเพื่อไม่ให้กระทบต่อบุคคลหรือองค์กรนั้น ๆ